

Over culturele armoede, armoedecultuur en betrokkenheid

Reflecties over participatie aan en het recht op (eigen?) cultuur

DIRK GELDOLF EN KRISTEL DRIESSENS

Armen nemen minder deel aan (dé) cultuur. Wie geen brood heeft, heeft meestal ook geen rozen, hooguit doornen. De zeldzame onderzoeken naar cultuurparticipatie tonen het telkens weer¹: je vindt weinig armen in de opera's, theaters of balletten. Je vindt weinig armen in de musea, galerijen of bibliotheken. Je vindt weinig armen in de historische kerken en tempels, in culinaire tempels of op architectuurtentoonstellingen. En je vindt ze evenmin op klassieke concerten.

Het is het gekende verhaal van drempels.² Cultuur is (te) duur. Het zout op de patatten vereist eerst patatten. Da's een kwestie van prioriteiten beweren sommigen, en die zitten sinds Maslow in een pyramide. *Erst das Fresen, und dann die Moral*. Of de cultuur. Of liggen de prioriteiten toch anders, zoals in het Algemeen Verslag over de Armoede stelt: "Men crepeert van eenzaamheid en verveling vooraleer te creperen van honger". Cultuur als grondrecht, niet als zogenaamde luxe.

---

1 Voor het eerst in vele jaren bestaat dankzij het Steunpunt re-creatief Vlaanderen opnieuw gedetailleerd materiaal over de cultuurparticipatie van de Vlamingen. Zie: Lievens, John & Waeghe, Hans, 2005. *Cultuurkijker. Cultuurparticipatie gewikt en gewogen. Basisgegevens van de survey naar cultuurparticipatie in Vlaanderen 2003-2004*. Antwerpen, Uitgeverij De Boeck. Zie ook: Lievens, John & Waeghe, Hans, 2005. *Cultuurkijker. Cultuurparticipatie gewikt en gewogen. Eerste analyses van de survey Cultuurparticipatie in Vlaanderen 2003-2004*. Antwerpen, Uitgeverij De Boeck.

2 Zie ondermeer Dierickx, Danielle, 2001. Cultuur en armoede(beleid) door de bril van de doelgroep. In: Dierickx, Danielle, *Recente evolutie inzake cultuurparticipatie en vrijetijdsbesteding. Vooruitgangcongres armoedebestrijding in Vlaanderen, Werknota 4*. Koning Boudewijnstichting, p. 6-22.

Maar geld is lang niet de enige drempel. Er zijn ook de sociale en culturele drempels. Hoe werkt zo'n theatervoorstelling of concert? Ik heb nooit geleerd hoe er van te genieten. Waar mag ik zitten? Wanneer applaudiseren? Moet mijn jas in de vestiaire en moet ik iets drinken tijdens de pauze? Hoe hard val ik op met kleren die er toch anders uitzien, ook al doe ik mijn sjiekste kleding of kostuum aan, of val ik juist daarom op? En dan zijn er ook nog praktische drempels. De cultuurtempels zijn vaak ver weg, dat wil zeggen aan het andere eind van de stad, buiten de eigen veilige wijk. En wie let er ondertussen op de kinderen? Hoe organiseer ik dat? Met wie zal ik gaan? En telkens weer: wie betaalt dat?

En alsof dat nog niet genoeg drempels zijn, duiken op het laatste moment telkens weer schaamte en schuld op. Mag ik me dat wel permitteren, een avondje uit, zo'n luxe? Verzwijg ik het tegen de budgetbegeleidster? Of zou ik dit geld niet beter opzij leggen voor volgende maand? Het is niet gemakkelijk te genieten zonder schuldgevoelens, voor wie in armoede leeft. Zo zijn de moderne proletariërs ook wel proleten. Achtergesteld, ook inzake cultuur, met grote en kleine C.

Was het maar zo simpel

Meer participatie van armen aan kunst en cultuur is nodig en uitermate zinvol. Daar is iedereen over akkoord. Lang leve de sociale mix! Lang leve meer participatie! Lang leve de democratisering van kunst en cultuur! En laat ons het stof van de volksverheffing blazen! Cultuur voor iedereen, iedereen voor cultuur! Ja, maar... was het maar zo simpel. Dat is het immers niet. Hoe dit te doen is een vraag waar velen in de culturele sector én in de verenigingen waar armen het woord nemen al lang mee worstelen en experimenteren. Er bestaan geen pasklare antwoorden of oplossingen. Reflecties over de mogelijkheden en onmogelijkheden kunnen het debat en de dialoog wel mee vooruit helpen.

Niet alleen armen nemen weinig deel.

Wanneer we het debat voeren over de deelname van mensen in armoede aan het culturele aanbod, vergeten we soms te snel dat ook heel wat andere groepen massaal hun kat sturen. Hoeveel allochtone jongeren vind je in de cultuurtempels? Hoeveel leerlingen uit het beroeps- of technisch? Hoeveel asiel-

zoekers? Hoeveel laaggeschoolden? Deelname aan cultuur is in belangrijke mate sociaal bepaald. Niet alleen het inkomen speelt een rol, ook de opleiding is cruciaal. Andere bepalende factoren zijn leeftijd, woonplaats en vriendenkring. Samen bepalen ze mee het cultureel kapitaal dat iemand meekreeg.

We dromen van een samenleving waarin iedereen aan cultuur kan participeren en waar iedereen meer dan vandaag van alle verschillende cultuurvormen kan proeven en genieten. Dat vereist een verkleining van de ongelijkheid die bestaat inzake cultuurparticipatie, een wegwerken van actieve vormen van uitsluiting en stigmatisering als maatschappelijke processen die deelname aan cultuur verhinderen. De vraag is echter of in plaats van naar elkaar toe te groeien, onze samenleving en onze cultuur niet steeds verder gefragmenteerd geraken. Mensen lezen andere kranten en bekijken andere zenders al naargelang hun opleiding en sociale positie. We ontwikkelen zo heel andere referentiekaders.

Kortom, een debat over participatie geldt eigenlijk voor iedere groep in de samenleving. En niet in het minst voor allochtonen, die de generatiearmen van de 21ste eeuw dreigen te worden wanneer hun uitsluiting op de arbeidsmarkt en in het onderwijs niet op korte tijd aanzienlijk verbetert.

Hoger, lager! Of wat is cultuur?

“Wereldvreemd, zeg jij. Maar vreemd aan welke wereld?”, schrijft Leonard Nolens.³ Analooq luidt de vraag: participatie aan kunst en cultuur. Maar participatie aan welke kunst en cultuur? Een steeds weerkerende vraag is daarbij of iedereen wel alles moet zien, gesteld dat het al zou kunnen. Moet iedere theatervoorstelling, iedere tentoonstelling, ieder concert, kortom, iedere cultuuruiting een sociale mix kennen? Neen, lijkt ons. Het is een utopie te geloven dat kunst voor iedereen is, aldus voormalig Antwerps cultuurschepen Eric Antonis.⁴

---

3 Nolens, Leonard, 2001. *Manieren van leven*. Amsterdam, Querido, p. 37.

4 In Houtman, Joost, 2001. *Wie slaapt vangt geen vis. Luc Perceval over theater en leven*. Leuven, Uitgeverij Van Halewijck, p. 154.

Geldt hetzelfde voor cultuurparticipatie? Iedereen moet de kans hebben deel te nemen, maar niet iedereen hoeft het (in eenzelfde mate) te doen. 'Niet kunnen deelnemen is uitsluiting. Niet willen deelnemen is een keuze,' stelt Recht-Op in zijn dossier 'Recht op cultuur'⁵. Daarom moeten we voor de (nog) niet participierenden volop kansen creëren om zelf te kunnen uitmaken of en waaraan ze willen deelnemen. Kunnen we ook hier niet de criteria van 'bereikbaarheid, beschikbaarheid, betaalbaarheid en begrijpbaarheid' gebruiken als toetssteen voor een toegankelijk cultureel aanbod in het wegwerken van de zichtbare drempels⁶?

In culturele participatie zit ook een gelaagdheid. Wie spreekt over participatie vertrekt vaak van een stepping-stone-theorie. Het begint met een kinderboek en het eindigt met James Joyce (als je niet oplet...). Het begint met amateurtoneel, het gaat over in het Echt Antwerps Theater en het eindigt met experimenteel theater. Het begint met een kindertekening en het eindigt met een bezoek aan de Fundación Juan Miro. Deelname vereist culturele competenties en die moeten de kans krijgen om te groeien. De vraag is echter dubbel: klopt de opstapidee en gaan we er consequent mee om?

Net zoals de overgrote meerderheid van de jongeren die ooit eens een joint vasthouden niet in de crack of de heroïne eindigen, is er slechts een uiterst kleine minderheid van de bevolking die de recentste ontwikkelingen in theater, muziek of schilderkunst volgt. Vele anderen kunnen of willen niet volgen. Meer onderzoek naar het al of niet doorgroeien in culturele participatie is hier gewenst. We bekijken participatiedrempels te vaak vanuit momentopnames: lukken we er in om mensen een of meerdere keren over de drempel te krijgen, door betere toeleiding of door het verlagen of idealerwijze zelfs wegwerken van de drempels? Bovendien, concludeerde Carlos Theus op basis van de Antwerpse ervaring met het ondertussen ter ziele gegane cultuurlijk van het Sociaal Impulsfonds, was het reële effect van zuivere toeleidingsprojecten in het kader van de

---

5 Recht-Op (2001), *Dossier: Recht op cultuur. Drempels die mensen in armoede belemmeren in hun culturele participatie*, Antwerpen, Recht-Op/Riso Antwerpen, 31p.

6 Dit zijn de criteria voor het recht op maatschappelijke dienstverlening, die Maria De Bie formuleert als toetssteen voor beleidsinterventies en sociale voorzieningen, die participatief willen werken in een structurele opstelling. Zie Vranken, Jan, De Boyser, Katrien en Dierckx, Danielle, *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2004*, Leuven, Acco, p. 43-45.

stedelijke strategie voor armoedebestrijding gering.⁷ Er is meer nodig dan (vaak éénmalige) toeleiding. Eens over de drempel, leggen mensen dan effectief een traject af?

De tweede vraag is nog moeilijker. Gaan we consequent om met onze verwachting dat mensen groeien in hun participatie? Het nog vaak onuitgesproken uitgangspunt – niet alleen bij de zogenaamde cultuuridealisten, maar vaak ook bij cultuurrealisten, en soms zelfs als contradictio in terminis impliciet bij cultuurrelativisten⁸ – is een opdeling van cultuur gebaseerd op gradaties in kwaliteit: van stationsroman tot Nobelprijswinnaar, van amateurtoneel tot Jan Declair, van 'Thuis' tot Arte op de buis. Op de laagste treden van die cultuurladder staat heel wat volk. Er wordt geparticipeerd, meer dan men vaak verwacht. De televisie is een van de meest verspreide cultuurverspreiders. Een VTM-parade of Thuis-acteurs trekken heel veel volk. De Nekkanachten of de Night of the Proms in het Sportpaleis evenzeer. Juichen we omwille van deze democratisering? Of blijft de culturele elite daar op neerkijken? Ja, mensen moeten meer participeren. Maar toch niet daaraan??? Zo blijft de houding van de culturele elite erg dubbelzinnig. Velen geloven – impliciet of expliciet – in volksverheffing, om de oude term te gebruiken. Maar ze spugen op de onderste trappen van de culturele ladder en zijn dan verontwaardigd dat de bespuugden niet hogerop willen kijken naar waar dat spuug dan vandaan komt. Kortom, de spanning tussen het spreidings- en het vernieuwingsideaal – zoals Paul Kalma⁹ het noemt – blijft actueel.

Het is echter niet alleen een kwestie van attitude. De vraag is of je kwaliteit van cultuur kan beoordelen en een kwalitatief onderscheid kan maken, zeg maar een onderscheid tussen 'hogere' en 'lagere' cultuur, zonder meteen

---

7 Theus, Carlos, 1999. Het vijfde wiel: over de moeilijke relatie tussen cultuur en kansarmoedebestrijding. In: Vranken, Jan, Geldof, Dirk, Van Menxel, Gerard, *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 1999*. Leuven, Acco, pp. 173-180.

8 Vos, Ine, 2003. *Cultuurparticipatie en maatschappelijk kwetsbare groepen*. Brussel, CultuurnetVlaanderen / Kunst en Democratie, p. 8.

9 Zie Kalma, Paul, 2005. De meeste mensen kunnen meer. Cultuurpolitiek en de sociaal-democratie. In: Kalma, Paul, *Links, rechts en de vooruitgang*. Amsterdam, Wiarda Beckmanstichting/Mets & Schilt, p. 319.

ook een impliciet oordeel te vellen over de mensen die er aan participeren en zonder impliciete waardeoordelen over de competenties en smaken van de deelnemers? Het is balanceren op een uiterst slappe koord, als het al mogelijk is. Alleszins zijn we er van overtuigd dat wie meer participatie wil, ook meer gelaagdheid zal moeten aanvaarden. Mensen moeten ook inzake cultuurparticipatie een keuzevrijheid krijgen en een maatschappelijke waardering voor de gemaakte keuzes.

Produceren en/of consumeren? Of: wie maakt cultuur?

Het hele debat, en ook dit artikel tot nu toe, kent nog een belangrijke blinde vlek. Wanneer we het hebben over participatie, dan is cultuur meestal iets dat je consumeert. Kunst en Cultuur met een grote C. Maar cultuur is meer dan consumptie; mensen produceren ook kunst en cultuur, ook mensen in armoede- of achterstellingsituaties.

Er zijn de laatste jaren een aantal projecten gegroeid – meestal in het kader van artikel 23* – die zogeheten achtergestelde groepen betrekken bij en aanzetten tot de productie van kunst en cultuur. Cultuur wordt dan een uniek domein waarin armen benaderd en betrokken worden bij een creatief gebeuren waarbij het onzegbare toch uitdrukbaar wordt en er bijdrage wordt geleverd tot persoonlijke ontplooiing.

Maar mensen maken ook cultuur in hun dagelijkse leven. We hebben het dan over de ruime invulling van cultuur. Onze cultuur is het resultaat van de gedragingen van eenieder in onze maatschappij, van onze gewoonten, van onze waarden en normen, van onze smaken en van hoe we zijn. Hoe we ons kleden, wat we eten, hoe we praten, hoe we met elkaar omgaan, hoe we wonen, hoe we werken, hoe we ons ontspannen. Zo bekeken participeren én consumeren we allemaal aan cultuur.

Alleen speelt ook hier weer de gelaagdheid. De spanning tussen de dominante cultuur en de subculturen van jongeren, van allochtonen, van holebis, van de adel, van armen. De verschillen tussen die culturen zijn niet alleen een kwestie van verscheidenheid, vaak is het een kwestie van ongelijkheid. Van hoger en lager, van beter en slechter.

Een eigen armoedecultuur? En wie participeert daaraan?

Kijken we opnieuw meer specifiek naar de armen, dan is er volgens sommigen sprake van een eigen cultuur.¹⁰ Een armoedecultuur is dan een manier van overleven die ontstaat wanneer armen reageren op hun marginale positie en zich aanpassen aan hun bijzondere leefsituatie. De institutionalisering van aangepaste vormen van denken, handelen en samenleven leidt op de duur echter een eigen leven, los van de maatschappelijke omstandigheden waaruit ze zijn voortgekomen. Er ontstaat gewoontevorming waardoor het handelen niet langer doelrationeel (een manier van omgaan met armoede), maar traditioneel wordt (eigen gewoontes, normen, waarden en gedragingen). Die patronen kan men doorgeven aan de kinderen. Zo ontstaat uiteindelijk een vicieuze cirkel van armoede, waardoor een eliminering van de armoedige leefomstandigheden niet meer automatisch tot gevolg heeft dat ook de culturele patronen direct verdwijnen.

Oscar Lewis stelt dat op die manier de levenswijze, waarden en gedragspatronen van armen aspecten worden van een duidelijk onderscheiden systeem van afwijkende culturele doelstellingen en waarden. Daarmee introduceert hij een duidelijke breuklijn met de rest van de samenleving. De armoedecultuur groeit uit tot een autonoom, afgesloten cultureel systeem en de mensen met een armoedecultuur tot een autonome entiteit. In latere werken benoemt Lewis het als een armoedesubcultuur: een cultuurpatroon dat een onderdeel is van een groter geheel en dus noodzakelijk naar dit globale patroon verwijst. Het wordt dan een van de onderling niet radicaal gescheiden subculturen van een samenleving. Andere auteurs, zoals Rodman, bouwen daar verder op. Hij spreekt van een uitrekken van de dominante waarden van de samenleving, omdat ze vanuit de armoedesituatie toch niet te vervullen zijn, maar omdat armen de dominante waarden ook niet willen loslaten.¹¹ Ook armen hebben immers het algemene maatschappelijke waarden- en normensysteem geïnterioriseerd. Ze

---

10 We citeren hier Driessens, Kristel, 2003. *Armoede en hulpverlening. Omgaan met isolement en afhankelijkheid*. Gent, Academia Press, p. 42-43.

11 Zie verder Driessens, p. 36-96.

hebben dezelfde aspiraties als de rest van de bevolking. Maar gebrek aan middelen en mogelijkheden dwingt hen tot het aanpassen van hun handelingen en tot andere gedragingen. Om die te verantwoorden, hanteren ze dan de zogenaamde waardenrek: ze herinterpreteren de dominante waarden en rekken deze uit tot ze overeenkomen met wat haalbaar is in hun leefsituatie.

Bekijken we de participatievraag nu eens vanuit die armoedecultuur. Als armen (ten dele) een eigen (sub)cultuur hebben, dan erkent of begrijpt de gemiddelde Vlaming die amper. Zullen we dan de participatievraag omkeren? Neen natuurlijk, dat is weinig vruchtbaar en ook door de betrokkenen niet gewenst. We mogen de armoedecultuur immers niet romantiseren, want die blijft weinig verheffend. Toch zou zulk een ervaring leerrijk en confronterend kunnen zijn zodat we kunnen ervaren dat 'elke sociale of etnische groep bijdraagt tot de cultuur van de samenleving, vanuit zijn eigen rijkdom, voortkomend uit ervaringen, traditie of geschiedenis¹²'.

Laten we echter even stilstaan bij de dominantie en het symbolisch geweld van de middenklassecultuur. Wat zijn de normen en waarden die dominant zijn in onze samenleving en welke groepen sluiten we daarvan (ten dele of geheel) uit? Hoe vaak vertrekken we van een eigen-volk-en-cultuur-eerst-reflex, meer dan we zelfs soms denken? Moeten we de eigenheid van zogeheten subculturen niet veel opener erkennen en de dominante cultuur openbreken? Een echte multiculturele samenleving gaat daarom niet alleen over culturele uitwisseling met allochtonen, maar staat ook voor de vraag hoe ze als samenleving omgaat met armoedeculturen, jongerenculturen of andere subculturen. Dat is geen pleidooi voor een cultuurrelativisme dat alles als gelijkaardig of gelijkwaardig beschouwt, wel een pleidooi voor het leren omgaan met diversiteit als maatschappelijke meerwaarde, voor een culturele openheid die van de eigen definitie van cultuur geen uitsluitingsmechanisme maakt, maar die werkt met een open en dynamische definitie van cultuur.

---

12 Stelling van een groep van de Beweging ATD Vierde Wereld uit Sint-Gillis. Zie Koning Boudewijnstichting, 1994. *Algemeen Verslag over de armoede*. Brussel, KBS, p. 299.

Recht op (eigen?) cultuur

De verwachting is dat we er in moeten lukken om iedereen die vandaag weinig aan cultuur participeert, meer te laten participeren. Misschien moeten we daarvoor wel explicieter zeggen waarom we dat willen. Niet (alleen) omwille van vollere zalen of meer rendabele voorstellingen of tentoonstellingen. Maar omdat we overtuigd zijn dat cultuur één van de meest essentiële elementen van het menszijn is. De manier waarop we met cultuur omgaan, die produceren, consumeren en reproduceren, is een van de meest essentiële elementen die ons als mensen en als samenleving kenmerken. Het is tevens ook een tegengewicht voor het economische, dat (teveel) vertrekt van overleven, behoeftenmaximalisatie en winstbejag. Cultuur is altijd een reflectie over hoe we zijn, wat onze menselijke conditie is. Daarin willen we iedereen laten delen. Cultuur is daarom in de eerste plaats een doel op zich, al kan het ook een middel zijn om mensen uit hun isolement te halen, om mensen elkaar te laten ontmoeten.¹³

Is dat niet het verhaal achter het recht op cultuur, zoals dat voor armen werd bepleit in het Algemeen Verslag over de Armoede?¹⁴ Achter artikel 23 van de grondwet, waar staat dat iedereen recht heeft om een menswaardig leven te leiden, waarbij dat recht ook het recht op culturele en maatschappelijke ontplooiing omvat. Achter de bijna verplichte passages sindsdien in heel wat politieke beleidsplannen? En ook achter de projecten onder de noemer ART 23* van de Koning Boudewijnstichting?¹⁵

---

13 Zoals ondermeer in het project 'Een paar apart' van Recht-Op, een Antwerpse vereniging waar armen het woord nemen. In dit project gaan telkens paren van een arme en een niet-arme samen op culturele uitstap. Zie: Haesendonckx, Chris, Wuyts, Annemie, 2005. *Een paar apart. Gearrangeerde ontmoetingen tussen mensen die in armoede leven en mensen die niet in armoede leven*. Antwerpen, Recht-Op/RISO, 56 p.

14 Koning Boudewijnstichting, 1994. *Algemeen Verslag over de armoede*. Brussel, KBS, pp. 294-330.

15 Zie ondermeer Demeyer, Barbara & Van Regenmortel, Tine, 1998. *Cultuurparticipatie: een vergeten recht en bindende kracht in de armoedebestrijding. Een kijk op ART 23*-projecten: kunstprojecten als hefboom tegen sociale uitsluiting*. Brussel, Koning Boudewijnstichting, 78 p; en Demeyer, Barbara, Janssens, Ivo, Van Looveren, Marie, 2002. Cultuurparticipatie en sociaal-artistieke projecten als elementen van maatschappelijke integratie. In: Vranken, Jan, De Boyser, Katrien, Geldof, Dirk, Van Menxel, Gerard, *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2002*. Leuven, Acco, pp. 177-188.

Juist daarom is de vraag naar participatie – in de betekenis van publieksparticipatie – een te sterk verengde invalshoek.

Geven we tot slot een aantal onafgewerkte aanzetten tot verruiming van de vraag, en dus ook van de opdracht om de participatie te verhogen:

- Werken aan een grotere participatie van mensen aan cultuurconsumptie vereist aandacht voor de gelaagdheid van het culturele aanbod. Het vereist ook respect voor de eerste stappen op de culturele ladder. Anders kan er evenmin respect zijn voor de mensen die participeren aan die eerste stappen.
- Werken aan participatie van cultuurproductie, in de betekenis van georganiseerde productie van beelden, voorstellingen... vereist voldoende tijd en ruimte. Het is een proces waar mensen de kans moeten krijgen om te groeien. Het vereist ook de aanvaarding dat het hier zowel om een doel als om een middel kan gaan, bijvoorbeeld tot het leggen van sociale contacten of tot het aanleren van vaardigheden.
- Iedereen produceert cultuur, in de meest ruime zin van het woord. Iedereen die in onze wijk, stad, regio of land leeft, vormt mee de normen, waarden en leefstijlen die onze wijk-, stads- of regionale cultuur vormen. Cultuur is dan de spiegel en soms zelfs het zingevingsmechanisme in een maatschappij. Werken aan cultuurparticipatie is daarom ook altijd werken aan die maatschappij en de rol van eenieder daarin erkennen.
- Daarom kan het verhogen van cultuurparticipatie nooit alleen betekenen dat men armen, allochtonen of andere groepen met een lagere participatie enkel en alleen wil aanzetten, stimuleren, toeleiden of ondersteunen om meer deel te nemen en te hebben aan de dominante cultuur. Meer participatie van wie vandaag niet of weinig participeert, betekent ook de dominante cultuur openbreken en verruimen. Het betekent de creatie van participatiekansen die aansluiten bij de diversiteit van waardepatronen. Het kan niet anders dan een dialoog én een machtsstrijd zijn om de cultuur, om de symbolische definiëring van onze samenleving.
- Werken aan participatie is daarom ook het bestrijden van onverschilligheid, niet alleen van wie niet participeert, maar vaak ook van wie reeds veel participeert, consumeert of produceert. Omdat kunst, cultuur én democratie gemeen hebben dat ze nooit onverschillig kunnen zijn ten

aanzien van de samenleving. Zelfs een keuze voor onverschilligheid is een keuze die ons niet onverschillig kan laten.

- Eerder dan een pleidooi voor participatie kiezen we daarom voor een pleidooi voor betrokkenheid bij cultuur en betrokkenheid bij maatschappelijk kwetsbare groepen¹⁶. Wederzijdse betrokkenheid opent een brug van een consumptieve houding naar een erkenning van een pluriformiteit aan vormen van coproductie, ieder vanuit haar of zijn sterkte of zwakte.

DIRK GELDOF is doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen. Hij was van 1991 tot 2002 co-auteur van de Jaarboeken Armoede en Sociale Uitsluiting en publiceerde verder over arbeid, tijd en risicomaatschappij. Hij werkt momenteel op de Politieke Cel van Groen! en is fractieleider in de Antwerpse gemeenteraad. Reacties dirk.geldof@groen.be

KRISTEL DRIESSENS is doctor in de Politieke en Sociale Wetenschappen. Ze is gastprofessor bij de opleiding Master Sociaal Werk aan de Universiteit Antwerpen en docent aan het departement sociaal-agogisch werk van de Karel De Grote Hogeschool. Ze doet onderzoek naar armoede en hulpverlening. Reacties: kristel.driessens@kdg.be

---

¹⁶ Voor een uitgebreidere bespreking van de notie betrokkenheid als invulling van actief burgerschap, zie: Geldof, Dirk, 2006. Kiezen voor betrokkenheid. Burgers maken de democratie mee. In: *Oikos* nr. 36 (te verschijnen).